

Національна
академія наук України

Інститут
української археології та джерелознавства
імені М.С.Грушевського

Інститут літератури імені Т.Г. Шевченка

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

Видавництво "Світ"

<http://svit.gov.ua/>

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

ТВОРИ у 50 томах

Видавнича рада:

Борис ПАТОН — голова
Любомир ВИНАР • Іван ДРАЧ • Аркадій ЖУКОВСЬКИЙ
Володимир ЛИТВИН • Олексій ОНИЩЕНКО • Сергій ПЛОХІЙ
Френк СИСИН • Ярослав ЯЦКІВ

Головна редакційна колегія:

Павло СОХАНЬ — головний редактор
Ігор ГИРИЧ — відповідальний секретар
Сергій БЛОКІНЬ • Геннадій БОРЯК • Віктор БРЕХУНЕНКО
Галина БУРЛАКА • Василь ДАНИЛЕНКО • Микола ЖУЛИНСЬКИЙ
Мирон КАПРАЛЬ • Олександр КУЧЕРУК • Олександр МАВРІН • Ігор МЕЛЬНИК
Надія МИРОНЕЦЬ • Юрій МИЦИК • Всеволод НАУЛКО • Світлана ПАНЬКОВА
Руслан ПИРИГ • Валерій СМОЛІЙ • Ольга ТОДІЙЧУК • Василь УЛЬЯНОВСЬКИЙ
Ярослав ФЕДОРУК • Андрій ФЕЛОНЮК • Варвара ШУЛЬГА

Михайло
ГРУШЕВСЬКИЙ

Том 13

Серія

Літературно-критичні та художні твори
(1887–1924)

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

ЛЬВІВ
ВИДАВНИЦТВО
«СВІТ»
2012

УДК 94(477)
ББК 63.3 (4 УКР)
Г 91

*Випущено на замовлення Державного
комітету телебачення і радіомовлення України
за програмою "Українська книга" 2012 року*

*Затверджено Вченою радою
Інституту української археографії та джерелознавства
імені М.С.Грушевського НАН України*

Упорядкування, коментарі, мовна редакція текстів М.Грушевського та пояснення слів —
Галина БУРЛАКА

Переклад висловів іншомовного походження — Мирослав ТРОФИМУК

Видавництво "Світ"

<http://svit.gov.ua/>

ISBN 978-966-603-223-5
ISBN 978-966-603-742-1 (т. 13)

- © Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАН України, 2012
- © Інститут літератури імені Т.Г.Шевченка НАН України, 2012
- © Бурлака Г., коментарі, 2012
- © Видавництво «Світ», дизайн та художнє оформлення, 2012

РОЗДІЛ I

ПРОЗА

ПЕРЕШКОДА

Imple me, Deus, odio hereticorum
[Сповни мене, Господи, ненавистю до єретиків]

— Так між вами стає релігія? — жваво спитала вона мене, коли я скінчила своє оповідання. — Ви хтіли б, щоб ваші діти були такими ж добрими русинами, як він, і того не можна? Релігійна перешкода! Пробачте мені, що я так допитуюсь: се все річі, що колись дорого їй мені коштували, тільки там колізія була навідворот, але се не робить ріжницї. Я вам не розказувала сього ніколи, бо хоч тому вже незабаром буде десять літ, але все ще боляче, їй не хочеться доторкнутися їй словом.

— Ви знаєте, що я полька, але, мабуть, не знаєте, що я православна. Авжеж! Як се сталося? Дуже просто. В Росії є припис, що діти православної особи з неправославною мусять бути православними*, а моя мама була православна, также полька. Вона була дочка офіцера російського, родилась десь в далеких краях, де за сотки верст не було ксьондза, охрещена на православну, такою мусила їй зостатись*. Звичайно, я довший час і не знала, що якась релігійна межа ділить мене від мого батька і тих поляків, яких я бачила в себе дома. Про се довідалась я вже в гімназії. Мій татко був лікар військовий, і мої молоді годи пройшли в місцях з мішаною людністю, де поляки траплялись тільки лиш невеликими колоніями. Батьки мої, хоч тримались польщини міцно, як звичайно поляки в Росії, не були шовіністами, що также треба за російськими поляками признати. Я багато бачила в своїх батьків росіян, багато читала по-російськи і взагалі не відчувала ніякої ворожнечі національної до того народу.

Коли мене віддали до гімназії, нас в класі було три польки — я знала їх з батьківського дома, і ми були великими приятельками, поки ще мене не віддали, а віддали мене трохи пізніше, але все ще малою дівчинкою. Тут вперше їй вийшла наверх та межа релігійна, коли показалось, що я не можу ходити на науку релігії разом з тими подругами, бо я була православна.

Я пригадую собі той перший випадок, так ніби се перед хвилиною діялось — я пішла на науку релігії католицької разом з подругами, і нас з ріжних кляс зібралася чимала купка дівчорі, і та гвалтом подала до відомости ксьондзу, високому їй сухому, як палиця, діду, прихід нової учениці. Але той, глянувши непривітно на мене через свої окуляри, сказав:

— Її не можна сюди ходити, їй буде вчити піп, бо вона схизматичка*.

Певне, більше половина дівчорі не мала жадного поняття, що воно, властиво, значило — схизматичка, але слова ксьондза зробили на клас вражіння і десятки дитячих очей звернулись до мене з виразом переляку і співчуття — отак, як би сказали, що я зла дитина і мене треба бити... По-

мітивши се, а особливо, що очі моєї найбільшої приятельки Касі заморгали і наповнилися слізьми від жалю за товаришку, я їй собі в ту ж мить прегірко заплакала, аж се вразило їй ксьондза, і він погладив мене по голові своєю цупкою, як дошка, долонею, сказавши:

— То правда, ти не винна, що ти схизматичка.

Сі слова тільки побільшили мій плач, і я, йдучи з гімназії додому, плакала, ніби передчуваючи, що все те ще раз прийде до мене, і то без порівняння з тяжкими наслідками. Коли я вдома з плачем оповіла сю історію, там вона зробила вражіння не гірше, як в класі; мати вийшла на обід заплакана, а батько крутився на ступі й крякав раз у раз, що було у його знаком глибокого незадоволення і зворушення.

Мої сльози з сего випадку висхли дуже швидко, але сліди таких вражінь зникають не так скоро, і та релігійна межа так і зосталася між мною і рештою польської дітвори — і вони, і я від часу до часу пригадували собі її з спочуттям і жалем, так, як дивляться на сироту, і я дійсно відчувала якесь сирітство, якийсь ніби брак, що не давав мені можливості дорівнювати іншим дітям. Самій релігійній стороні того факту я не надавала значіння — в нас в родині була велика поляризація в справах релігійних, і улюбленою засадою мого батька, яку чула я від нього ще дитиною, була думка, що всяка віра добра, як людина хоче бути доброю і чесною. Моє дальше виховання могло тільки зміцнити такі відмалку вщеплені засади толеранції й гуманізму. Взагалі мої молоді годи припали ще на досить добрі часи, в порівнянні з тою всеросійською прострацією, що тоді якраз закроювалася на ширшу скалю і опановувала щораз ширші круги*. Ренегатство не стало епідемією, і в громаді ще стояв відгомін тих слів, які трохи пізніше показалися забутими. Свобода, правда, честь і ще багато інших, тепер забутих слів...

Що б не казали у вас за Росію, але то треба її, чи, властиво, не її, а суспільству російському, признати, що жіночу освіту поставила була так високо і основно, як чи й було деінде*. Ви не можете того собі й уявити, які широкі горизонти перед очима нашими ще стлалися тоді, як живо до серця приймали ми, дівчата, різні громадські питання, що ворушили сучасне суспільство; яка віра в можливість боротьби з світовим злом, в перемогу правди й світа, що втілялися для нас тоді в форми науки, над віковічною темрявою. Правда, то вже тривало недовго. То було останнє сяєво вечірнього світа перед темною ніччю, що насовувалась на жіноцтво, як і взагалі на громаду, і воно мені тепер тим дорогше. І так мило мені тепер згадати ті часи, порівнюючи з тими пізнішими, які довелося мені бачити й переживати, коли жінка з становища чоловіка і громадянина зійшла на вазон з квіткою, [з] якого мають лише милуватись і тішитись, і дівочі гарячі розмови за північ про нову книжку замінилися на не менш гарячі дебати про форму капелюхів і рукавів. Йо, яка переміна, не повірив би, що так то все було недавно.

Ми жили тоді в більшому місті, у вас на Україні. Я кінчала гімназію і збиралася вступити до висших курсів, що ще тоді існували — доживали свої останні часи*, і кохалася в науках суспільних. Товариство, де я поверталася, складалося з найрізніших національностей — були й польки, й росіянки, а найбільше ваших землячок, та й земляків — молодіж сходилась тоді просто і свobodно, на спільнім ґрунті інтересів просвітних і громадських; громада жила сторожким, напруженим життям, і живчик громадський бився гучно і міцно.

Се, властиво, я ухилилась від свого оповідання, але се були найкращі часи в моїм життю, і мені так дорогі ті спогади — се, мабуть, ознака, що молодощ моя кінчиться... Так, отже, ті ясні часи тривали недовго. Скоро потому перестали приймати учениць до висших курсів*, а трохи пізніше мій батько покинув службу, посварившись з своїм “начальством”, і ми переїхали в маленьке місто на Литві. Переміна була занадто велика і тяжка. Правда, я не тратила надії, що курси будуть в короткім часі знову отворені і готувалася потроху, але тим часом мусила сидіти дома, бо мати була хора і вимагала моєї заповоги вдома. Отже, годі було мені десь шукати ширшого кругу в якомусь більшому місті. А обрїй громадський того міста був такий вузенький, шляхетсько-буржуазний, непорушений новішими напрямми суспільними! Жіноцтво виховане ще на ґрунті, утворенім повістями Гофманової*, з їх короткоглядною моралькою... Мені по тих ширших інтересах, по тім живім житті громадським так тяжко було на тім прокрустовім ложі* умотитись. Правда, з часом розглянувшись в місті, встигла я вигрaбити кілька симпатичніших осіб, найшла собі і роботу коло такої шкілки й ясел денних, але все-таки життя те мене дуже нудило, мушу признатись. Я чула себе зв'язаною і не вмiла собі ради дати.

Минуло щось років зо два такого життя, коли випадок звів мене з ним, з Яном... ну, та ім'я его тут цілком не потрібне. Він відбував службу військову як лікар при шпиталі полковім, саме перед тим закінчивши відділ медичний. Приїхавши в наші краї, зложив він візиту й моєму батькові, але я его тільки якось побіжно бачила і не зауважила зовсім, аж дивно, бо і з першого погляду міг він до себе увагу притягнути. Я вам ніколи не показувала его фотографії? Дивіться — правда, навіть на вигляд знати енергичного, свіжого духом і інтелігентного чоловіка? Він не був гарний, але коли він говорив щось з запалом і переконанням, лице его переймалось таким світлом і теплом одушевлення, що супроти такого лица на ніщо здалися всі Аполлони й Антиної*.

Я була якось на вечірку — чийсь родини, чи що, були, і сeділа нас добра громадка, переважно молодіжі, балакали се й те, нарешті, зійшла бесіда якось на літературу. Не довго перед тим, власне, вийшов був перший історичний роман Сенкевича*, і наша інтелігенція міська, так як і взагалі

загал суспільства польського, не знаходив слів похвали для нього. Мене ті похвали нудили, бо роман не дуже подобався, і я з великою потіхою почала слухати, коли несподівано виступив проти тих похвал якийсь молодик в лікарським сурдугі — Ян.

Він почав говорити розважно і спокійно, але все з більшим запалом, казав, що, не вважаючи на артизм виконання, на працю, вложену в студіювання історії й побиту, роман не заслужує таких похвал і одушевлення, бо сам стоїть на становищі XVII в., що він апотеозує стару шляхетську Польщу з усіма її гріхами і робить злу прислугу сучасній польській громаді, що саме як скорше і повніше мусить визволитись з-під впливу шляхетських поглядів. Він говорив доволі довго і докладно, але аудиторії своєї не переконав — де ж таки зачіпати такі сакраменти, як шляхта і т. ін. Зараз піднялися голоси про старопольські заслуги й добродітелі. Я сказала щось і собі на тему Яна, ще з меншим впливом на громаду, але тут нашу суперечку перервали, покликавши до десерту, чи хто его зна, до чого.

Я зісталася позаду, Ян надійшов до мене.

— Сьогодні ми з вами вийшли *compagnons de malheur* [товариші по нещастю], тож позвольте мені рекомендуватись і висловити потіху, що я не зістався самотнім з своїми думками.

Мені, звісно, се було ще дорожче — де ж таки в нашому цвілому місточку, се як свіжим повітрям пахне в льох. Я заговорила на сю тему, зачепила свої улюблені сфери, він відкликався на їх цілою душею. Так пробалакали ми решту того вечора, Ян провів мене й просив дозволу бувати в нас.

За кілька днів він став у нас своїм чоловіком. Просто з шпиталю приходив до нас і зіставався до вечора, не дивлячись, чи то було кому з ним сидіти, чи ні. Для мене настав найщасливіший час в моїм життю. Спочатку я тішилася тільки, що найшла собі товариша, людину, що жила однаковими ідеалами, однаковими бажаннями, однаково зі мною задивлялася на своє оточення. Він був добре освічений чоловік, і студії медичні не перешкодили йому познайомитися добре з важнішими питаннями громадськими й їх сучасним становищем. Медицина була для нього пунктом стичності з народною масою, містком, який давав ему дорогу до неї. Він марив зараз по укінченню обов'язкової служби осістись на селі вільним практикантом з своєю старою матір'ю, до якої мав глибоке прив'язання. Нема чого й казати, що був він демократом найчистішої води. Народ він любив з якимсь дивним запалом, з якоюсь глибокою ніжністю; він готовий був ему кланятися, як Богу, й разом збирався его вести на поводах, як дитину. Але якогось фанатизму, шовінізму не було в ньому й краплі. Він цінував націоналізм, бо то форма, в яку втілений его дорогий нарід, так, як, люблячи чоловіка за его духову вдачу, уважаєш незвичайно милою і его фізичну постать. Але якоїсь національної викличності, як то можете самі вгадати, не було

ані крихти. До того прилучився певний героїзм переможеного: держатись своїх святощів, бо вони поневіряються, встоювати за своє, бо се получено з певним пожертвуванням. Він не раз казав, що перестав би любити свій на-рід, якби він з переможеного став побідителем і гнів-утискав кого-небудь.

Але я знову пустилась в філософію... Я кажу, що спочатку раділа йому тільки як товаришу своїх змагань і ідеалів, але се чуття непримітно перейшло на інше, живіше й тепліше. Я не зчулася, як любила вже не его погляди, а его самого. Про інших не кажу: в місточку вже на третьому візиті Яна перевінчали мене з ним. Та на се не треба було й великої догадливості.

Тим часом кінчалася вже військова служба. Одного дня він прийшов і сказав:

— Сьогодні перше число. Мені зісталося тільки два тижні служити!

— Ви радієте, — відповіла я ему, — а мені страшенно гірко, що ви від'їдете за ті два тижні.

— Хіба ви думаєте, що я міг би радіти, якби не думка, що мій від'їзд не перешкодить нам бути вкупі?

При тих словах серце в мене так затрепихалося, що я нічого не могла й сказати.

— Ви знаєте, про що я кажу, — говорив він далі тихим голосом, за-глядаючи мені в лице. — Ми так добре знаємо один одного, що не потрібно довгих передмов. Ви не відмовите мені стати моїм товаришем, моєю до-рогою жінкою?

Я сказала — ні, і він поцілував мене в руку...

Він пішов зараз до мого батька — той був удома. Я чула*, як він пройшов в его кабінет і сів.

Таке! Пробачайте! Я не думала, що се оповідання мені дасться так тяжко.

Серце билосся в мені страшенно і я сідла зворушена, чекаючи батька. Аж за кілька хвиль двері батьківського кабінету знову відчинились, Ян пройшов якоюсь важкою, незвичайною ходою передпокою і пішов.

Мене обняло якесь страшне передчуття. Я встала й пішла в кабінет батька. Він стояв, припавши лицем до шиби; почувши мій вхід, він обер-нувся, поцілував мене й сказав:

— Чи ти простиш нам коли-небудь!

В перший раз я бачила, що батько плакав. Я все вгадала відразу. По-бачивши, як я зблідла нагло, батько промовив:

— Він сказав, що подумає.

Се було так нагло й несподівано. Ми з Яном так сходилися в поглядах і переконаннях, що ніколи й в голову не приходило, що нас ділить щось, та клята межа ніколи й на пам'ять мені не спадала. Аж тепер встала нагло. Признаюсь, мене спочатку огорнуло якесь здивування і навіть образа. Не-

вже він не міг стати вище таких конфесійних поділів? Як се погодити з его поглядами? Сього не може бути.

— Він подумає, — пригадувалося мені.

Перед вечером принесли від нього листа. Ось він, прочитайте самі, бо мені несила. В листі стояло:

“Ви, певне, вже знаєте все. Коли я почув, мене се так здивувало й злякало. Я думаю й передумую, й перешкода стає все більшою. Ви знаєте мене добре. Але як я подумаю, що се виріє рів межі моїми дітьми і народом, і вони не зможуть сказати: твій Біг буде моїм Богом. Релігія стала прапором національності в его опорі і терпінню*. Може се змінитись, се правда, а як ні?”

Чи не дивно, що ми, надаючи так мало ваги релігійним ріжницям, мусимо жертвувати для них своїм щастям. Се так дивно подумати. Се найбільша профанація релігії — мішати її в хвилеві національні чи соціальні рахунки, найстрашніше поневіряння релігійного почуття.

Ваш довіку Ян”.

Що я пережила за тих кілька днів, що пройшли по тому, того не можна розказувати. Хто сам не зазнав, той не відчує. Ба! Вибачайте, що я торкаюсь вашої болячки.

Я читала й перечитувала его лист, і що більше думала над ним, то більше приходила до переконання, що перешкода дійсно велика. Накинути ту ж межу своїм дітям, і то при бажанню привести їх в найбільшу близькість з народом, з народом, [який] надає релігії таку вагу. І розуміла, що він вже не надумає, що то безповоротно.

Ну, що ж, розказати вже до кінця? Хоч воно, властиво, й так сказано, що я хтіла вам оповісти.

Ян не приходив кілька днів, але потім прийшов.

— Нам не судилось більше, будьмо ж знову приятелями тільки, — сказав він.

Попробували говорити на давні теми, що нас все займали, — проба виходила нещаслива. Бесіда велась трудно, уривалась. Одна й та ж сама думка панувала в нас обох, гнітила й мучила. Я спостерегла, що Ян кілька разів збирався йти, але знову не ставало на те сили, й зіставався. Але по двогодинній, чи що, пробі розмови він таки встав, щоб йти. Я не затримала его.

— Показується, що наші відносини давнії поновити не можна, — сказала я йому.

— Правда. Але я прийду прощатись.

— Прийдіть.

І він пішов, і вже не приходив до виїзду. Так було ліпше. Своє горе перебороти найліпше на самоті. Я знала, що він не може перебороти перешкоди, тож не було чого себе мучити тільки, роз'ятрювати свою рану. Най гоїться.

По місточку тим часом вже давно запримітили перемену в наших відносінах. Пішла гутірка. Застановлялися над причинами й видумували найрізніші й найдивніші. Дещо доходило й до моїх вух. Я не вважала й трошки. Коли чоловік ховає своє щастя, байдуже йому, що про се говорять. Але вдома вони робили найгірше вражіння. Взагалі атмосфера родинна стояла сама похоронна. Мати плакала все, батько ходив, наче прибитий. Звичайно, се тільки більш роз'ятрювало й моє горе.

Я знала, коли кінчиться его служба й коли він прийде прощатись. Саме перед тим я одержала фотографію свою, що зняла для нього, будучи в Вільні, в більшому форматі. Я виглядала на ній такою міцною, бадьорою, щасливою, так визирала, мов цілий світ на бій з собою викликала. Я постановила тепер передати ему сю фотографію на прощання, надписала й приготувала. Се справді було похоже на похорон.

Він прийшов того дня, як я й думала. Ми побалакали кілька хвилин здержливо. Він, очевидячки, всю силу напружував, щоб себе й своє чуття перемогти, я теж. Так же здержливо ми попрощались, і він пішов. Я сідла й слухала, як він одчинив двері в сінях, як ішов сходцями, як вийшов на вулицю, й як его хода стихла в нашій вулиці. Я не могла плакати і все сідла, не рухаючись. Я не знаю, скільки так минуло часу, аж я знову почула ходу, двері відчинились, і в хату увійшов — Ян! Але який — зворушений, цілком непритомний.

Він підійшов, вхопив мене за руки й почав говорити — голос в его переривався й его ледве чути було від зворушення.

— Так не може бути, я не можу вас лишити, поїхати звідси без вас, я сього не переживу.

Я также ледве могла говорити; через силу промовила ему:

— Соромтесь так казати. Ви живете не для себе, а для обов'язків.

— Але се абсурд: ламати своє життя з-за такої причини. Я інакше пропащий чоловік. Виходьте за мене, забудьте, що я вам тоді написав.

— Я не можу вас взяти супроти вашого переконання, Яне! Ні ви, ні я собі того б ніколи не пробачили.

Він все твердив своє; я не згоджувалась. Я тепер дивуюсь, звідки взялась в мене така сила духа. І я вдячна собі за неї. Я справді не могла б ніколи дарувати, якби підлягла б тоді его зворушенню. Я не могла б стерпіти думки, що він кається за свій тогочасний порив, вона б мені отруїла найбільше щастя. Та й він ледве чи був би щасливий, що пожертвував своє переконання бажанню щастя, для особистого щастя жертвував щастям дітей і їх становищем перед своїм народом. Я й тепер думаю, що писав тоді справедливо, й що не міг зробити інакше.

А в ту хвилину він забув все і благав мене стати его жінкою. Я зібрала решту своїх сил і сказала ему:

— Яне, ви не знаєте самі, що кажете. Я вас прошу — йдіть, забудьте мене й не старайтесь мене більше бачити.

І я вийшла в сусідню хату. Що, якби Ян пішов за мною, — я не знаю, певне б, я не могла далі з собою боротись. Але він не пішов. І я не бачила его справді більш ніколи.

Недавно, я чула, він оженився. Він перевів у життя свої ідеали, свої й мої. А я — от, як бачите.

І тепер, згадуючи все се, я можу тільки повторити слова того его листу: “То найбільше поневіряння релігійного чуття”. Релігія одна для всіх і повинна не ділити, а лучити. Вона ділить тільки тих, хто має релігію, від тих, що ніякої не мають. І горе тим, хто мішає її в грішні людські справи.

Трохи воно скидає на якесь квакерство... — квакерство — протестантська конфесія у християнстві, яка виникла в Англії в середині XVII ст. Початкова назва — “Християнська Громада Друзів Внутрішнього Світла”. Квакери відомі неприйняттям насилья в будь-якій формі, а також широкою соціальною діяльністю, спрямованою на утвердження в суспільстві ідеалів гуманізму та пацифізму.

... по-українському читати — батюшка не згоджується, закаzano... — у XVIII ст. було видано кілька указів російських царів і синоду про заборону книгодрукування українською мовою і вилучення українських текстів з церковних книг; 1786 р. — заборона богослужіння українською мовою; 1881 р. — заборона на проповіді українською мовою.

с. 77 Кинув я службу з чином “колежського секретаря”... — у 1722 р. Петро I запровадив російську імперську систему звань та чинів, т. зв. “табель про ранги”. Усі чини імперської служби були послідовно розміщені на 14 рівнях (рангах), кожному чинові відповідала певна службова посада. Найнижчим (14) був чин колежського реєстратора. Чин колежського секретаря відповідав 10 рангу.

... щоб не схибив, на городське “лакомство нещасне” не поквапивсь — старослов’янський фразеологізм “лакомство нещасне” часто зустрічається в українських народних думках як зневажливе означення багатства й розкоші. Наприклад, у “Думі про Марусю Богуславку”: “...Потурчилась, побусурменилась для розкоші турецької, для лакомства нещасного”, — тобто зрадила рідну віру задля матеріальних вигод.

с. 78 ... хочемо братство заснувати... — братства — національно-релігійні громадські організації українських і білоруських православних міщан у XVI—XVIII ст. Відіграли значну роль у суспільно-політичному та культурному житті. У другій половині XVII—XVIII ст. братства діяли в більшості міст і в деяких селах Галичини, Волині, в багатьох містах Наддніпрянщини. Братства дбали про свої патрональні церкви, справляли спільні культові відправи, подавали матеріальну допомогу своїм членам, брали участь у похоронах братчиків, утримували шпиталі.

... почнемо з братських ставників... — кожне братство мало в церкві “ручні” свічки, які тримали під час богослужінь, і великі конусоподібні кольорові свічки — “ставники”, які стояли на спеціальних “п’єдесталах”. Висота деяких свічок перевищувала сажень (понад 2 м), а діаметр біля основи сягав аршина (71 см).

с. 80 ... про вагнеровську музику... — Вагнер Вільгельм Ріхард (1813–1883) — німецький композитор, диригент, теоретик музики, новеліст. Зробив значний вплив на європейську культуру рубежу XIX—XX століть, особливо на модернізм.

... про Доде і Шпільгагена... — Доде Альфонс (1840–1897) — французький романіст і драматург; Шпільгаген Фрідріх (1829–1911) — німецький письменник.

Тоді буда Всеїдна... — Всеїдна, всеїдна седмиця — період церковного року, на який Церква звільняє вірних від одноденного посту середі й п’ятниці, наприклад, тиждень після Великодня. Тут, мабуть, автор має на увазі тиждень перед Масницею (Масляною), після якої — сорокаденний Великий піст.

с. 81 ... пригадайте хоч того нана-пасішника, що читав на пасіці Гомера й Горація в первотворі — йдеться про героя російської повісті Т.Шевченка “Близнець” Никифора Федоровича Сокирку.

Перешкода

Перша публікація — у щорічнику: Спадщина. Літературне джерелознавство, текстологія. — К., 2009. — Т. 4. — С. 123–133.

Друкується за автографом: ЦДІАЛ України. — Ф. 401, оп. 1, спр. 58, арк. 121–134.

На першому аркуші автографа М. Грушевський зазначив: “Писано 23 мая в День Св[ятого] Духа”, після тексту оповідання запис: “6 (18) серпня 1895. Хутір Грушевський”. Спостерігаючи манеру писання цього автора, не маємо підстав вважати, що письменник працював над невеликим текстом усі ці два з половиною місяці. Ймовірно, твір писався чи допрацьовувався з перервою у часі. Збережений автограф має небагато виправлень, але є кілька чималих вставок у другій половині тексту.

День Святого Духа — християнське свято, яке припадає на понеділок після Дня Святої Трійці, тобто, на п’ятдесят перший день після Великодня. Відзначається Церквою в пам’ять про сходження Святого Духа на учнів Христових.

с. 82 В Росії є припис, що діти православної особи з неправославною мусять бути православними... — так Російська держава вирішувала питання про змішані шлюби православних з інославними. Діти, народжені у цьому шлюбі, вважалися такими, що належать до православного віровизнання (деякі винятки допускалися лише в прибалтійських губерніях). Цей закон був одним із інструментів для здійснення експансіоністської політики й фіксував перевагу великоруського населення, асиміляцію ним інших націй, котрі населяли імперію. Оскільки росіяни в більшості належали до православної віри, то поняття “русский” та “православний” в адміністративній практиці збігалися. Татарин, поляк і єврей вважалися лише російськими підданними відповідно магометанського, католицького або іудейського віровизнання, але офіційно усталена термінологія кваліфікувала їх як “інородців”, або “іновірців”.

... охрещена на православну, такою мусила й зостатись — перехід православного підданого Російської імперії в інше християнське віровизнання спричиняв жорсткі адміністративні покарання.

... її буде вчити піп, бо вона схизматичка — схизматиками (від грецького схизма — розкольник) католики називали тих, хто сповідував православну віру.

с. 83 ... мої молоді годи припали ще на досить добрі часи, в порівнянні з тою всеросійською прострацією, що тоді якраз закроювалася на ширшу скалю і отановувала щораз ширші круги — йдеться про 1860-ті — початок 1870-х рр., коли поразка Росії у Кримській війні (1853–1856) спричинила загальну суспільну лібералізацію країни: скасування кріпацтва у 1861 р. та цілу низку адміністративних, військових, освітніх реформ у наступні роки. Вони призвели до суттєвих економічних та соціальних перетворень, насамперед — до розвитку капіталістичних суспільних відносин. Однак, на рубежі 1870–1880-х рр. у Росії настанала політична криза, внаслідок чого у її внутрішній політиці стали наростати консервативні тенденції. Вбивство у 1881 р. царя Олександра II спричинило повернення реакції, у Росії настав період контрреформ.

... треба... суспільству російському, признати, що жіночу освіту поставила була так високо і основно, як чи й було деінде — у Росії жіноча освіта, призначена спочатку лише для вищих суспільних верств, розпочалася заснуванням у Санкт-Петербурзі Смольного інституту в 1764 р., а згодом — низки інших закритих навчальних закладів. Жіночі гімназії для всіх станів почали створюватися з 1800 р. У 1843 р. з'явилися жіночі епархіальні училища, призначені для дочок православних священників. Перші вищі жіночі курси (Владимирські) постали у Санкт-Петербурзі в 1870 р., у Москві в 1872 р. були відкриті курси Гер'є, нарешті, у 1878 р. у Санкт-Петербурзі розпочав роботу перший російський жіночий університет — Вищі жіночі курси — з трьома відділеннями: словесно-історичним, природничим і математичним. Першим директором курсів став професор історії К. Бестужев-Рюмін, тому курси почали називатися Бестужевськими. У 70-ті рр. XIX ст. починає також поширюватись спеціальна освіта для жінок. Першою спробою стало заснування жіночих лікарських курсів у Санкт-Петербурзі в 1872 р.

с. 84 ... збиралася вступити до висших курсів, що ще тоді існували — доживали свої останні часи... — очевидно, йдеться про вищі жіночі курси у Києві, відкриті 1878 р., які мали два відділення: історико-філософське і фізико-математичне. Курс навчання був спочатку дворічним, а на 1881 р. його розширили до чотирирічного. При відкритті київських курсів вступило 324 слухачки, потім щорічно вступало 120–140 слухачок. З 1882 р. розпочався стрімкий спад їхньої кількості, набір вступниць скоротився до 74. У 1885–1886 навчальному році на фізико-математичному відділенні були закриті два курси через недостатню кількість слухачок.

Скоро потому перестали приймати учениць до висших курсів... — набір слухачок до вищих жіночих курсів у Києві було припинено 1886 р.

Жіноцтво виховане ще на ґрунті, утворенні повістями Гофманової... — йдеться про твори польської письменниці і педагога Клементиної з Танських Гофманової (1798–1845).

... так тяжко було на тім прокрустовім ложі... — у давньогрецькій міфології ліжко велетня-розбійника Прокруста, на яке він примушував лягати схоплених подорожніх. Тому, хто був довший за це ліжко, він нібито обрубав ноги, а в кого вони були коротшими — витягував їх. У переносному значенні — мірка, до якої штучно припасовують реальні факти і явища, деформуючи їх.

... супроти такого лиця на ніщо здалися всі Аполлони й Антіної — тобто античні еталони чоловічої краси. Аполлон — у грецькій міфології бог, покровитель наук і мистецтв, охоронець тварин, провісник майбутнього, уособлював Сонце; Антіної (близько 110–130) — грецький юнак незвичайної вроди, коханець римського імператора Адріана; також Антіної — герої "Одіссеї", ватажок женихів Пенелоги.

... вийшов був перший історичний роман Сенкевича... — йдеться про роман "Вогнем і мечем" (1884) польського письменника, лауреата Нобелівської премії (1905) Генрика Сенкевича (1846–1916). Його ранні твори були присвячені змальованню важкого життя сільської бідноти, але згодом Сенкевич переходить до зображення людей свого кола, польської аристократії. Історична трилогія — "Вогнем і мечем", "Потоп" (1886), "Пан Володійовський" (1888) — стала перехідним етапом у творчості Сенкевича. Ці романи — своєрідна епопея польського націоналізму. У першому автор прославляє криваве приборкання українського народу, повсталого проти польського поневолення. Наступні змальовують боротьбу польської шляхти проти шведського і турецького нашестя. Загалом Сенкевич подавав викривлену історичну картину, виступаючи апологетом реакційного польського дворянства.

с. 86 Я чула... — у автографі М. Грушевський помилово написав "чув".

с. 87 Релігія стала прапором національності в его опорі і терпінню — для поневоленого польського народу, позбавленого на той час державності, вірність католицькій була головною умовою збереження національної ідентичності, останньою запорукою майбутнього відновлення повноцінної власної держави.

Історія одної ночі

Перша публікація: Зоря. — 1896. — № 7. — С. 122–124, 126–128.

У фонді редактора "Зорі" В.Лукича зберігся автограф цього твору з редакторськими правками: Інститут літератури ім. Т.Г. Шевченка (далі — ІЛ.) — Ф. 61, од. зб. 118, датований 20 (8) січня 1896 р. У першій публікації після тексту зазначено: "У Львові, січень 1896".

Подається за останньою прижиттєвою публікацією: *Грушевський М.* Під зорями: Оповідання, начерки, замітки, історичні образи. — К.: Рух, [1928]. — С. 117–144. Вносимо кілька смислових виправлень, зроблених В.Лукичем, але не врахованих у виданні 1928 р., наприклад: "...конттури кількох бюстів, що висіли над бюро" (треба — стояли).

ЗМІСТ

	с. текстів	с. ком.
Розділ І. ПРОЗА	5	543
На траві.	7	543
“Я був тоді у гімназії, в останньому класі...”	12	544
Неробочий Грицько Кривий	22	545
Перехожі	39	546
Старий терен	42	547
Остання кутя	48	547
Особисте щастя	58	548
Пан	72	550
Перешкода	82	551
Історія одної ночі	90	552
Ясновельможний сват	106	553
Ніч	123	559
Предок	127	559
Пенати	132	560
Комета	142	560
З похорону	152	561
Тестамент	157	561
Як ми стрічали Новий рік	179	561
Біжниця в Зомербергу	183	562
На горах	196	563
У Святої Софії	200	563
Історія синьйори Занети Альберіго з Венеції	215	565
Розмова з Кривоносом	228	565
Вихрест Олександр	233	566
Розділ ІІ. ДРАМАТИЧНІ ТВОРИ	239	567
Хмельницький в Переяславі	241	567
Ярослав Осмомисл	299	571
Розділ ІІІ. ПЕРЕКЛАДИ	351	573
В. Гаршин. Чотири дні	353	573
Житіє Олексія, чоловіка Божого	361	573
Житіє святого праведного Филарета Милостивого	367	573
Д. Мамін-Сибіряк. Майя	377	574
Д. Мамін-Сибіряк. Баймаган	386	574
Г. Флобер. Іродіяда	395	574
Предок	419	575

Розділ IV. НЕЗАКІНЧЕНІ ТВОРИ, ФРАГМЕНТИ	425	575
“Діялося року Божого тисяча сімсот першого...”	427	575
[Приват-доцент]	466	576
“Діялось се — тому років вісімсот, трохи більше”	479	578
“Недалеко великого гостинця зі Львова до Галича...”	494	580
Міліон	499	581
Запорожці	503	581
Дрібні фрагменти.	512	582
Розділ V. ДОДАТКИ	515	582
Ранні редакції оповідань	517	582
Остатня куця	517	582
Старий терен [I]	528	583
Старий терен [II].	528	583
Пани	532	583
Авторські передмови до збірок	536	583
[Передмова до збірки “Оповідання”]	536	583
[Передмова до збірки “Sub divo”].	536	584
[Передмова до збірки “З старих карток”].	537	584
Подорож на Ай-Петрі	538	584
КОМЕНТАРІ	543	
ПОКАЖЧИК ІМЕН	585	
ПОЯСНЕННЯ СЛІВ.	587	

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

Грушевський Михайло Сергійович

Твори: У 50 томах

Том 13

Серія “Літературно-критичні та художні твори”
(1887–1924)

Редактор *Л.Веремієнко*
Художнє оформлення *С.Іванов*
Технічний редактор *І.Сімонова*
Коректор *О.Тростянчин*

Грушевський М.С.

Г 91 Твори: У 50 т. / редкол.: П.Сохань, І.Гирич та ін.; голов. ред.
П.Сохань. — Львів : Світ, 2002 — .
Т. 13: Серія “Літературно-критичні та художні твори” (1887–1924)
/упор. Г.Бурлака. — 2012. — 592 с.
ISBN 978-966-603-223-5; 978-966-603-742-1 (т. 13)

Останній з трьох томів серії “Літературно-критичні та художні твори” умістив завершені літературні тексти і фрагменти 1887–1924 років. Представлені оригінальні прозові й драматичні твори М. Грушевського, а також низка перекладів. Частина матеріалів публікується вперше.

Видання розраховане для науковців та всіх, хто цікавиться красним письменством.

ISBN 978-966-603-223-5
ISBN 978-966-603-742-1 (т. 13)

ББК 63.3 (4 УКР)

Формат 70x100¹/₁₆. Папір офс. Гарн. Academy. Офс. друк. Умовн. друк. арк. 48,1.
Обл.-вид. арк. 42,0. Тираж 5000 прим. Вид. № 28. Зам. 81П

Державне спеціалізоване видавництво “Світ”
79008 м. Львів, вул. Галицька, 21

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи: ДК № 2980 від 19.09.2007 р. www.svit.gov.ua
e-mail: office@svit.gov.ua
svit_vydav@ukr.net

Друк ТДВ “Патент”

88006 м. Ужгород, вул. Гагаріна, 101

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи: ДК № 4078 від 31.05.2011 р.